

■ ספר הגאולה לר' אברהם בן שמואל אבולעפיה, יוצא לאור בפעם הראשונה עלפי כתב יד ירושלים 1303-8 וכתב יד לייפציג 39 [B.H. 13], כולל תצלומים של כתבי היד, מראי מקומות, הערות ומפתחות על ידי רפאל כהן, ירושלים (2001)

רפאל כהן הוציא לאור במהדורה מפוארת את אחד מספריו הראשונים של המקובל הנובא ר' אברהם אבולעפיה, שהיה צפון עד כה בכתב יד יחיד בעולם. ספר הגאולה הוא הראשון משלושה פירושים קבליים למורה הנבוכים לרמב"ם שכתב ר' אברהם אבולעפיה משנת 1273 עד שנת 1280. הפירוש השני (חיי הנפש, ירושלים תשס"א) והשלישי (סתרי תורה, ירושלים תשס"ב) יצאו לאור לאחרונה בעריכת אמנון גרוס; הפירוש האחרון הוא חיבור גדול, לעומת ספר הגאולה הקצר. חשיבותו של ספר הגאולה בכך שמדובר באחד מספריו המוקדמים של ר' אברהם אבולעפיה. הספר נכתב ככל הנראה בשנת ה'ג"ג (1273).

ר' אברהם אבולעפיה ידוע כמייסדו של זרם הקבלה הנובאית במאה ה'י"ג. פחות ידוע שעוד לפני שהיה למקובל היה אחד האישים הבודדים במאה ה'י"ג שהתפרנסו מהוראת מורה הנבוכים. ר' אברהם נדד ממקום למקום ולימד קבוצות קטנות של תלמידים; אחד המפורסמים בתלמידיו היה המקובל ר' יוסף גייקטיליה, שכתב אף הוא פירוש למורה, שחלקו מצוי בידינו. ספר הגאולה השתמר בכתב יד יחיד בעולם, הוא כ"י לייפציג 39; הפירוש הקצר הגיע אלינו באופן חלקי ביותר. כתב היד סופו קטוע, ויש בו עשרה דפים ובהם מספר סודות מהחלק הראשון של הספר. כמו כן השתמר בכ"י ירושלים 1303-8 חלק קצר מההקדמה לפירוש. המתרגם פלויוס מיתרידטס תרגם חלק מהספר הזה ללטינית עבור הרוזן פיקו דלה מירונדלה. המהדורה הלטינית נחקרה בידי חיים וירשובסקי ז"ל, ומחקרו פורסם מחדש בספרו (שיצא לאחר פטירתו בעריכת משה אידל), בין השיטין, ירושלים תש"ן.

למהדורתו בחר רפאל כהן לצרף תצלומי פקסימיליה של כתבי היד ואף הוסיף הערות רבות משל עצמו. הוספת הפקסימיליה של שני כתבי היד מועילה, שכן הקורא יכול להתרשם מרמת הקושי הניצבת לפני מהדיר מקורות דוגמת ספר הגאולה. כתב יד לייפציג קשה לקריאה, וחלקים רבים ממנו אף משובשים. יחד עם זאת הצליח כהן להגיש לקורא מהדורה קריאה ככל שאפשר של הספר, אלא שלמרות הכל יש בכתב היד חלקים שאינם ניתנים לפענוח, ומכאן, שלא באשמת המהדיר, קטעים שלמים בספר הגאולה אינם ניתנים להבנה או לקריאה. ועוד, בדף 33 כותב המעתיק של כתב היד היחיד שנשתמר, ר' אדניה קלומיטי, כי חסר עמוד שלם בעותק שממנו העתיק.

בספר הגאולה, כמו בפירושי האחרים למורה, ר' אברהם אבולעפיה נעזר בטכניקה פרשנית ייחודית. הוא בוחר לפרש את המורה לפי סודות או נושאים ולא כפירוש העוקב אחר סדר הפרקים. הפירוש ניבנה סביב סודות הבאים לידי ביטוי במקומות שונים במורה, ולכל סוד ר' אברהם מצרף רשימה של פרקים מתאימים מהמורה. לדעת אבולעפיה המורה עוסק בסתרי תורה שיש לחשוף אותם בטכניקה של השבת פרקיו זה על זה, שכן, לדעתו, הרמב"ם השתמש בסתירות על מנת להסוות את סתרי התורה שהוא דן בהם. ומכאן שלדעת אבולעפיה המורה הוא ספר הכולל סתרי תורה, ויש לקבל את המלצתו של הרמב"ם עצמו בהקדמתו למורה ולהשיב את פרקי הספר זה על זה, כל זאת כדי לחשוף את סתרי התורה הגלומים בספר. ר' אברהם אבולעפיה קיבץ את סודות המורה בל"ו פרקים או סודות וחילק אותם לשלושה חלקים. בכל שלושת פירושיו למורה מבנה הפירוש דומה. כל פירוש מחולק לשלושה חלקים

(כדומה למורה עצמו); בחלק הראשון י"ד סודות, בשני י"ב סודות ובשלישי י' סודות. שמות הסודות זהים בכל שלושת פירושי למורה.

מהדורת רפאל כהן תשמש כל קורא הרוצה להתודע לפרשנותו הייחודית של ר' אברהם אבולעפיה למורה הנבוכים ולהגותו של הרמב"ם, שאותה הוא מיזג עם מסורות לשוניות הנובעות בעיקר מספר יצירה ועם טכניקות פרשניות ואווטריקה מאשכנז. רפאל כהן תרם תרומה למחקר הקבלה והפילוסופיה היהודית של ימי הביניים. עכשיו, שכתב היד הובא לדפוס, יוכלו חוקרי הרמב"ם והפילוסופיה היהודית לחקור את הפירושים הקבליים למורה, ובראשם את פירושי ר' אברהם אבולעפיה ותלמידו ר' יוסף גיקטיליה.

אדם אפטרמן

■ השמדה והישרדות בבולגריה המאוחדת, בעריכת ניר ברוך. תל אביב, העמותה לחקר הקהילות היהודיות בבלקן ולהנצחתן, 2003, 323 עמ' + 5 עמ' מבוא באנגלית.

גורלם של יהודי בולגריה במהלך השואה מוצג לעתים קרובות כדוגמה כמעט בודדת להצלה של קהילה שלמה בידי העם שבקברו היא ישבה. אף שיהודי בולגריה סבלו במהלך המלחמה מחקיקה אנטישמית של ממשלת בולגריה, חקיקה שנישלה אותם מרכושם, הפרידה אותם מהאוכלוסייה הכללית, סימנה אותם כאחרים ואף גרשה את יהודי סופיה לפרובינציות, הרי עצם הישרדותה של הקהילה הביאה לכך שיחסה של ממשלת בולגריה הפשיסטית בראשות המלך בוריס השלישי כלפי היהודים הוצג לעתים קרובות מדי כמבצע הצלה של חסידי אומות עולם. יתר על כן, ההתמקדות בגורל יהודי בולגריה "הישנה" (כלומר בולגריה בגבולות של ערב מלחמת העולם השנייה) דחק לשוליים את הגורל המר שהיה מנת חלקם של יהודי השטחים שסופחו באופן רשמי או מעשי לבולגריה במלחמת העולם השנייה – יהודי פירוט (Pirot) ומקדוניה היוגוסלבית ובהם יהודי קהילות סקופיה ומונסטיר, יהודי מזרח מקדוניה היוונית ובהם יהודי קהילות של קוואלה (Kavala), דראמה (Drama) וסרס (Serres) ויהודי תראקיה המערבית ובהם יהודי קסאנתי (Xanthi) וקומוטיני (Komotini) – בסך הכל 11,343 יהודים שחיו באזורים שסופחו לבולגריה ושאמורים היו ליהנות מהגנתה. קהילות אלה הושמדו כמעט כולן בידי הנאצים. ממשלת בולגריה היתה זו שעסקה ברדיפתם של יהודים אלה, הפרידה אותם מהאוכלוסייה הכללית, ריכזה אותם ולבסוף אף גרשה אותם למחנות המוות. מלבד יהודים מעטים שהחזיקו באזרחות של מדינות שהיו בנות ברית של גרמניה או שהיו נייטרליות, כדוגמת איטליה וספרד, ומעטים עוד יותר שהצליחו לברוח לאלבניה האיטלקית או שהצטרפו לפרטיזנים, נרצחו כל בני הקהילות הנזכרות. ממשלת בולגריה, בניגוד למשל לממשלת איטליה שהיתה גם כן במעמד של בעלת ברית של גרמניה הנאצית, בחרה לשתף פעולה עם הגרמנים בהשמדתם של יהודי השטחים המסופחים.

ההצעה לטעת יער בישראל לזכר המלך בוריס השלישי ולהקים שם – בין השאר – אנדרטה לזכר המלך, עוררה ויכוח עז בארץ בנוגע ליחסה של בולגריה כלפי היהודים בשואה. הוויכוח, שהתנהל בעיקר מעל דפי העיתונות ובמסגרת של הרצאות, הוגבל במידה רבה להתדיינות טעונת רגשות בין נציגים מטעם התאחדות עולי בולגריה וד"ר מיכאל בריווהר מצד אחד ובין מספר אנשים (בראשם ניר ברוך, ד"ר עזרה בנימין וד"ר נסים יושע), שביקשו להשמיע את קולן של הקהילות שהושמדו, מצד שני. הספר המוצג כאן פורסם על ידי האחרונים. ניר ברוך, עורכו של הספר, מבקש להחזיר את סיפורם של יהודי מקדוניה ותראקיה המערבית

לתודעת הציבור הישראלי. לאחר הצגת מברא קצר על אודות הנושא והבאת מספר עדויות וזכרונות של ניצולים, מוקדשת מרביתו של הספר לפרסום מסמכים שונים בעברית, בולגרית ואנגלית, הזורים אור על הוויכוח על הקמת האנדרטה. לאחר מכן מופיעים גם הדיונים והמסקנות של ועדת בייסקי שדנה בנושא וביקשה לפתור את סוגיית האנדרטה לזכרו של המלך הבולגרי, בהסרת האנדרטאות הקיימות והחלפתן באנדרטה אחת שתזכיר את הנספים ותציין אותם בולגרים שפעלו להצלת היהודים בבולגריה "הישנה".

מעבר לעדויות המרגשות המוצגות בספר, המייצגות קול חשוב שכמעט ולא נשמע עד עתה, הרי בפנינו גם דוגמה, ייתכן יחידה במינה, על ויכוח פנימי ישראלי ביחס לעיצוב הזיכרון הקיבוצי הישראלי על אודות השואה.

אייל גיניא

Zvi Zameret, *The Melting Pot in Israel – The Commission of Inquiry Concerning the Education of Immigrant Children During the Early Years of the State*, Albany, State University of New York Press, 2002. 337 pp.

בחודש ינואר 1950 הקימה ממשלת ישראל ועדת חקירה ממשלתית ("ועדת פרומקין", על שם יו"ר הוועדה השופט גד פרומקין) כדי לחקור את סוגיית החינוך של העולים החדשים, ובעיקר את הטענות של חוגים דתיים בדבר כפיית חינוך אנטי-דתי על ילדי העולים מארצות האסלאם. אף שהוועדה דחתה את ההאשמה של הנהגת כפייה אנטי-דתית, היא ביקרה בחריפות את מדיניות החינוך הממלכתי האחד שכוונה כלפי העולים. הדו"ח שהוועדה הגישה היה למעשה אחד הקולות הראשונים שביקשו לבחון מחדש, ובעין ביקורתית, את מדיניות "כור ההיתוך" של שנות ראשית המדינה. דו"ח זה עומד בבסיס ספרו של צבי צמרת, שעושה בו שימוש על מנת לדון במדיניות החינוך ובאמצעותה בתהליכים הפוליטיים-החברתיים בשנים הראשונות של המדינה ובהשלכותיהם עד ימינו אלה (למשל עלייתה של תנועת ה"ס"). ספר זה הוא גרסה מורחבת ומעודכנת של ספרו הקודם של צמרת, שיצא בשנת תשנ"ג בהוצאת המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב: "ימי כור ההיתוך – ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950)". הדו"ח עצמו מופיע בתרגום לאנגלית בסוף הספר.

תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה התקופה העות'מאנית, חלק שני. בעריכת ישראל קולת. ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תשס"ג. 568 עמ'.

כרך זה הוא החלק השני של הספר "תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה – התקופה העות'מאנית". הכרך הנוכחי מתמקד בארבעה ציבורים מרכזיים שהתקיימו בקרב יהודי הארץ בתקופה הנידונה: "היישוב הישן" האשכנזי, הספרדי וזה של בני ארצות האסלאם, והיישוב היהודי "החדש". המאמרים השונים המקובצים בספר מציגים את הפרות המעודכנים ביותר של המחקר ומציעים דיון בייחוד התרבותי, החברתי והפוליטי, של כל ציבור ובהתמודדותו עם השינויים שהתחוללו בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. הכרך כולל גם מאמרים נוספים הדנים בחיי הכלכלה בארץ ישראל בתקופה זו ובמעמדו של היישוב היהודי – "הישן" ו"החדש" – בפעילות הכלכלית. הכרך מחולק לפרקים הבאים: מנחם פרידמן, "חברה במשבר לגיטימציה – היישוב הישן האשכנזי, 1900–1917"; נתן אפרתי,

"העדה הספרדית בירושלים ת"ר תרע"ז (1840-1917)"; ניצה דרויאן, "יהודי ארצות האסלאם בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית"; נחום גרוס, "כלכלת ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית"; יוסי כץ, "זימות יהודית בתעשייה ובמסחר 1900-1917"; יוסי בן-ארי, "ההתיישבות היהודית בארץ ישראל 1900-1917 – מאפיינים גאוגרפיים-יישוביים"; יוסף גורני, "היישוב החדש" – 1882-1917; דן גלעדי ומרדכי נאור, "היישוב במלחמת העולם הראשונה".

■ **אריה ישאג** – ר' יהודה אריה מודינה ועולמו, בעריכת דוד מלכיאל, סדרת מוספים של איטליה – כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם של יהודי איטליה, ירושלים, הוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים ומכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ג. קצב עמ' בחלק העברי ו-248 עמ' בחלק הלועזי.

בשנת 1998 מלאו 350 שנה לפטירתו של ר' יהודה אריה מודינה (ריא"ם). אדם רב פעלים זה (שימש בחייו כרב, דרשן, מורה ומנהל של חברות, שקיים גם מערכת קשרים ענפה עם גורמים מחוץ לקהילה היהודית) ידוע בעיקר בזכות המורשת הספרותית המגוונת שהשאיר אחריו, מורשת שבזכותה הוא נחשב לדמות מרכזית בכתיבה ההיסטורית על יהודי אירופה בראשית העת החדשה. החל מהמאה הי"ט נתפס ריא"ם כאב"טיפוס של היהודי בן הרנסנס המבשר את דמות "היהודי המודרני" של תקופת האמנציפציה. מכון בן-צבי והמכון לחקר יהדות איטליה של חברת יהודי איטליה, ירושלים, ציינו את יום השנה לפטירתו בכינוס בין-לאומי. הכרך המוגש כאן לקורא בנוי על ההרצאות שנישאו בכינוס. מיגוון הנושאים הרב העולה מהמאמרים מדגים היטב את העושר, המקוריות והחדשנות של יצירתו של הריא"ם.

החלק העברי: דוד מלכיאל, "ר' יהודה אריה מודינה ועולמו – עבר, הווה ועתיד"; שלמה סימונסון, "כינוס ר' יהודה מודינה ועולמו – דברי פתיחה"; דורית רינס, "היהדות בעיני האצולה בוונציה בזמן ר' יהודה אריה מודינה"; יוסף (ג'פרי) וולף, "שו"ת זקני יהודה" לר' יהודה אריה מודינה – רצף בלי תמורה"; אלסנדרו גואטה, "אפולוגטיקה אנטיקתולית בספר 'מגן וחרב' מאת ר' יהודה אריה מודינה – קריאה השוואתית"; צבי אדלמן, "ר' יהודה אריה מודינה, האדם המשחק ו'קול סכל'"; אברהם מלמד, "אמנות הדרשה של ר' יהודה אריה מודינה – רטוריקה, אסתטיקה, פוליטיקה"; אריאל רטהאוז, "חיי יהודה והפואטיקה הראליסטית של ר' יהודה אריה מודינה"; דוד קאסוטו, "הערות חדשות על בתי הכנסת בוונציה בימי ר' יהודה אריה מודינה"; שלום צבר, "דרך ישר לפני איש צייר" – יחסו של ר' יהודה אריה מודינה לאמנות החזותית. החלק הלועזי: דוד מלכיאל, "ר' יהודה אריה מודינה ועולמו – עבר, הווה ועתיד"; בנימין ראביד, "בחסד ולא בזכות – מעמד הקהלים היהודיים בוונציה בראשית העת החדשה"; דוד מלכיאל, "הקטטה של ר' יהודה אריה מודינה עם תלמידיו לשעבר"; אבריאל ברילב, "ר' יהודה אריה מודינה והמצאת המסורת של טקסי המיתה היהודיים"; מרינה ארביב, "ר' יהודה אריה מודינה, אנסלדו צ'יבה ושרה קופיו סולם"; גיאנה ויינברג, "ר' יהודה אריה מודינה והחיבור *Fiore di virtù*"; טליה פישמן, "שינוי השיח היהודי על הנצרות בראשית העת החדשה: מאמצי ר' יהודה אריה מודינה"; דון הרן, "האם ר' יהודה אריה מודינה היה מלחין?".

בסוף הספר ניתנים ציונים ביוגרפיים של הדמויות העיקריות שעיצבו את התקופה וכן רשימה ביבליוגרפית מקיפה של מקורות ראשוניים ומקורות משניים.